

ISSN 1999-4214 (print)
ISSN 2957-5095 (online)

ЕУРАЗИЯ ГУМАНИТАРЛЫҚ ИНСТИТУТЫНЫҢ
ХАБАРШЫСЫ

ВЕСТНИК

ЕВРАЗИЙСКОГО
ГУМАНИТАРНОГО
ИНСТИТУТА

BULLETIN

OF THE EURASIAN HUMANITIES
INSTITUTE

№ 2/2022

Жылына 4 рет шығады
2001 ж. шыға бастаған

Выходит 4 раза в год
Начал издаваться с 2001 г.

Published 4 times a year
Began to be published in 2001

Нұр-Сұлтан, 2022

Нур-Султан, 2022

Nur-Sultan, 2022

Бас редакторы **Дауренбекова Л.Н.**
Еуразия гуманитарлық институтының доценті, филология ғылымдарының кандидаты, Нұр-Сұлтан, Қазақстан

Жауапты редактор **Алимбаев А.Е.**
*Еуразия гуманитарлық институтының доценті, философия докторы (PhD)
Нұр-Сұлтан, Қазақстан*

Редакция алқасы

- Аймұхамбет Ж.Ә.** филология ғылымдарының докторы, профессор, Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ, Нұр-Сұлтан, Қазақстан
- Ақтаева К.** филология ғылымдарының докторы, профессор, А. Мицкевич атындағы Польша университеті, Познань, Польша.
- Әбсадық А.А.** филология ғылымдарының докторы, профессор, А. Байтұрсынов атындағы Қостанай өңірлік университеті, Қостанай, Қазақстан
- Бредихин С.Н.** филология ғылымдарының докторы, профессор, Солтүстік Кавказ федералды университеті, Ставрополь, РФ
- Гайнуллина Ф.А.** филология ғылымдарының кандидаты, доцент Ә. Бөкейхан атындағы университеті, Семей, Қазақстан
- Ермекова Т.Н.** филология ғылымдарының докторы, профессор, Қазақ ұлттық қыздар педагогикалық университеті, Алматы, Қазақстан
- Есиркепова К.Қ.** филология ғылымдарының кандидаты, қауымдастырылған профессор, А. Байтұрсынов атындағы Қостанай өңірлік университеті, Қостанай, Қазақстан
- Жүсіпов Н.Қ.** филология ғылымдарының докторы, профессор, Торайғыров университеті, Павлодар, Қазақстан
- Курбанова М.М.** филология ғылымдарының докторы, профессор, Алишер Навои атындағы Ташкент мемлекеттік өзбек тілі мен әдебиеті университеті, Ташкент, Өзбекстан
- Қамзабек Д.** ҚР ҰҒА академигі, филология ғылымдарының докторы, профессор, Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ, Нұр-Сұлтан, Қазақстан
- Құрышжан Ә.** филология ғылымдарының кандидаты, профессор, Ханкук шетелтану университеті, Сеул, Оңтүстік Корея
- Онер М.** философия докторы (PhD), профессор, Эгей университеті, Измир, Туркия
- Пименова М.В.** филология ғылымдарының докторы, профессор, Шет ел тілдері институты, Санкт-Петербург, РФ
- Сайфулина Ф.С.** филология ғылымдарының докторы, профессор, Қазан федералды университеті, Қазан, Татарстан, РФ

*Редакцияның мекенжайы: 010009, Нұр-Сұлтан қ., Жұмбаев даңғ., 4
Телефон/факс: (7172) 561 933; E-mail: eagi.vestnik@gmail.com, Сайт: ojs.egi.kz*

Еуразия гуманитарлық институтының Хабаршысы.
Меншіктенуші: «Еуразия гуманитарлық институты»
Қазақстан Республикасы Ақпарат және қоғамдық даму министрлігі Ақпарат комитетінде қайта есепке қойылды.
Тіркеу № KZ92VPY00046970 17.03.2022
Басуға 05.07.2022ж. қол қойылды. Пішімі 60*84 1\8. Қағаз офсеттік Көлемі. БТ.
Таралымы 200 дана. Бағасы келісім бойынша. Тапсырыс № 89
«Ақтаев У.Е.» баспасында басылып шықты

Главный редактор **Дауренбекова Л.Н.**
Кандидат филологических наук, доцент Евразийского гуманитарного института,
Нур-Султан, Казахстан

Ответственный редактор **Алимбаев А.Е.**
Доктор философии (PhD), доцент Евразийского гуманитарного института,
Нур-Султан, Казахстан

Редакционная коллегия

- Аймухамбет Ж.А.** доктор филологических наук, профессор, ЕНУ имени Л.Н. Гумилева, Нур-Султан, Казахстан
- Актаева К.** доктор филологических наук, профессор, университет имени Адама Мицкевича, Познань, Польша.
- Абсадық А.А.** доктор филологических наук, профессор, Костанайский региональный университет имени А. Байтурсынова, Костанай, Казахстан
- Бредихин С.Н.** доктор филологических наук, профессор, Северо-Кавказский федеральный университет, Ставрополь, РФ
- Гайнуллина Ф.А.** кандидат филологических наук, доцент университет имени А. Бокейхана, Семей, Казахстан
- Ермекова Т.Н.** доктор филологических наук, профессор, Казахский национальный женский педагогический университет, Алматы, Казахстан
- Есиркепова К.К.** кандидат филологических наук, профессор, Костанайский региональный университет имени А. Байтурсынова, Костанай, Казахстан
- Жусипов Н.К.** доктор филологических наук, профессор, Торайгыров университет, Павлодар, Казахстан
- Курбанова М.М.** доктор филологических наук, профессор, Ташкентский государственный университет узбекского языка и литературы им. Алишера Навои, Ташкент, Узбекистан
- Камзабек Д.** академик НАН РК, доктор филологических наук, профессор, ЕНУ имени Л.Н. Гумилева, Нур-Султан, Казахстан
- Курышжан А.** кандидат филологических наук, профессор, Университет иностранных языков Ханкук, Сеул, Южная Корея
- Онер М.** доктор философии (PhD), профессор, Эгейский университет, Измир, Турция
- Пименова М.В.** доктор филологических наук, профессор, Институт иностранных языков, Санкт-Петербург, РФ
- Сайфулина Ф.С.** доктор филологических наук, профессор, Казанский федеральный университет, Казань, Татарстан, РФ

Адрес редакции: 010009, г. Нур-Султан., пр. Жумабаева, 4
Телефон/факс: (7172) 561 933; E-mail: eagi.vestnik@gmail.com, Сайт: ojs.egi.kz

Вестник Евразийского гуманитарного института.
Собственник: «Евразийский гуманитарный институт».
Министерством информации и общественного развития Республики Казахстан Комитет информации постановлено на
переучет № KZ92VPY00046970 17.03.2022
Подписано в печать 05.07.2022ж. Формат 60*84 1\8. Бум. Типогр.
Тираж 200. Цена согласовано. Заказ № 89
Напечатано в издательстве «У.Е. Актаева»

Chief Editor **Daurenbekova L.N.**
*Candidate of Philological Science, Associate Professor of the Eurasian Humanities
Institute, Nur-Sultan, Kazakhstan*

Editor-in-Chief **Alimbayev A.E.**
*Doctor of Philosophy (PhD), Associate Professor of the Eurasian Humanities Institute,
Nur-Sultan, Kazakhstan*

Editorial Board

- Aimuhambet Zh.A.** Doctor of Philological Sciences, Professor, L.N. Gumilyov ENU, Nur-Sultan, Kazakhstan
- Aktayeva K.** Doctor of Philological Sciences, Professor, Poznan Adam Mitskevich University, Poznan, Poland
- Absadyk A.A.** Doctor of Philological Sciences, Professor, Kostanay Regional University named after A.Baitursynov, Kostanay, Kazakhstan
- Bredikhin S.N.** Doctor of Philological Sciences, Professor, North-Caucasus Federal University, Stavropol, RF
- Гайнуллина Ф.А.** Candidate of Philological Sciences, Associate Professor Alikhan Bokeikhan University, Semey, Kazakhstan
- Yermekova T.N.** Doctor of Philological Sciences, Professor, Kaz. National Women's Pedagogical University. Almaty, Kazakhstan
- Yesirkepova K.K.** Candidate of Philological Sciences, Professor, Kostanay Regional University named after A.Baitursynov, Kostanay, Kazakhstan
- Zhusipov N.K.** Doctor of Philological Sciences, Professor, Toraighyrov University, Pavlodar, Kazakhstan
- Kurbanova M.M.** Doctor of Philological Sciences, Professor, Tashkent State University of the Uzbek Language and Literature named after Alisher Navoyi, Tashkent, Uzbekistan
- Kamzabek D.** Academician of NAS RK, Doctor of Philological Sciences, Professor, L.N. Gumilyov ENU, Nur-Sultan, Kazakhstan
- Kuryshzhan A.** Candidate of Philological Sciences, Professor, Hankuk University of Foreign Studies Seoul Korea
- Oner M.** Doctor of Philological (PhD), Professor, Aegean University, Izmir, Turkey
- Pimenova M.V.** Doctor of Philological Sciences, Professor, Foreign Languages Institute, St-Petersburg, RF
- Seifullina F.S.** Doctor of Philological Sciences, Professor, Kazan Federal University, Kazan, Tatarstan, RF

*Editorial address: 010009, Nur-Sultan., 4, Prospect Zhumabayev
Tel/Fax: (7172) 561 933; E-mail: eagi.vestnik@gmail.com, Caum: ojs.egi.kz*

Bulletin of the Eurasian Humanities Institute. Series -PHILOLOGY

Owner: «Eurasian Humanities Institute».

The Ministry of Information and Public Development of the Republic of Kazakhstan Information Committee decided to re-register No. KZ92VPY00046970 17.03.2022

Signed for printing 05.07.2022 Format 60 * 84 1 \ 8. Paper. Printing house

Circulation 200. Price agreed. Order No. 89

Printed in the publishing house of «U.E. Aktaev»

МАЗМҰНЫ-СОДЕРЖАНИЕ-CONTENTS

ТІЛ БІЛІМІ – ЯЗЫКОЗНАНИЕ – LINGUISTICS

Бекенова Г.	Солтүстік өңір гидронимдерінің типологиясы.....	6
Нұрдәулетова Б.И.	Көркем мәтіннің семантикалық кеңістігі (жыраулар поэзиясы мәтіні негізінде).....	15
Сағидолда Г., Жамбулова Қ.Қ.	Түркі лексикографиясының теориялық-методологиялық негіздері.....	28
Шоқабаева С.С., Нұрбанова А.Қ.	Қазіргі қазақ тіліндегі «көк» сөзінің сөзжасамдық әлеуеті.....	37

ӘДЕБИЕТТАНУ – ЛИТЕРАТУРОВЕДЕНИЕ – LITERATURE STUDIES

Abdigapparova ZH.ZH.	Literary studies of Rakhmankul Berdibay and a legend of Kozkaman.....	50
Дәуренбекова Л.Н. Батан С.	Абай Құнанбайұлы – мысал жанрын аудару шебері.....	59
Нұрман Б., Маулан М.	«Қорқыт ата кітабы» үшінші нұсқасының ерекшелігі.....	69
Оспанов С.О., Мырзағалиева К.М., Алимбаев А.Е.	Абайды ардақтау Торғай бойында Ахметтен басталған.....	78

ТІЛ ЖӘНЕ ӘДЕБИЕТТІ ОҚЫТУ ӘДІСТЕМЕСІ – МЕТОДИКА ПРЕПОДАВАНИЯ ЯЗЫКА И ЛИТЕРАТУРЫ – METHODOLOGY OF TEACHING LANGUAGE AND LITERATURE

Курышжан А.	Об опыте подготовки аутентичных учебных материалов при обучении казахскому языку как иностранному в системе перевернутого обучения.....	86
Шормакова А.Б.	Қошке Кемеңгерұлының «жат тілді» оқыту әдісі.....	98

Г.Ш. БЕКЕНОВА

Еуразия гуманитарлық институты, Нұр-Сұлтан, Қазақстан

(e-mail: gulnara_bekenova@mail.ru)

СОЛТҮСТІК ӨНІР ГИДРОНИМДЕРІНІҢ ТИПОЛОГИЯСЫ

Аңдатпа. Топонимиядағы этимологиялық талдау атаудың семантикасын ашуды көздейді, зерттеудің семантикалық аспектісі үлкен мағынаға ие болады. Зерттеуші-ғалымдардың барлығы дерлік атау семантикасына көңіл бөлсе де, бұл аспект әлі толық талданған жоқ. Қазіргі таңда топонимнің, соның ішінде субстратты топонимнің семантикасын зерттеуде сенімді, ғылым тұрғысынан негізделген дәлелді әдістемені әзірлеу қажеттілігі зор. Мұндай әдістеме топонимдердің жалпы, жалқы ерекшеліктерімен қатар әр территориядағы, әр тілдік топонимдер семантикасын жан-жақты зерттегенде ғана жасалуы мүмкін. Семантиканың бұл ерекшеліктерін анықтау әдістемесі топономастикада әлі қолданылмаған лингвистикалық типология арқылы жүзеге асуы мүмкін. Топонимикалық жүйе семантикасындағы типологиялық ортақтастық пен айырмашылықтарды анықтау жұмысы өте көп материал негізінде жүргізу керектігі түсінікті. Қазақстанның солтүстік өңір түркі (қазақ) және орыс гидронимдерін осы аспектіде салыстырып, олардың семантикалық типологиясын құруға жасаған талпынысымыз заңды құбылыс. Аталған мақалада Қазақстанның солтүстік өңір гидронимдерін семантикалық типология тұрғысынан талдау жасап, субстратты гидронимдердің этимологиясы қарастырылады.

Түйін сөздер: топонимия, этимология, Қазақстанның Солтүстік өңірі, этнография, көл, теңіз.

Кіріспе. Топонимиядағы семантикалық типология жайлы сөз қозғасақ, ең алдымен топонимдердің семантикасы, яғни кең мағынадағы жалқы есімнің семантикасы жайлы сөз қозғау қажет. Бүгінгі күні бұл әлі шешімі табыла қоймаған күрделі мәселелердің бірі. Кей ғалымдар жалқы есімде мағына барлығын жоққа шығарса, енді басқалары мағына бар екендігін дәлелдейді.

Зерттеу аймағын таңдағанда, өңірдің физика-географиялық ерекшеліктері, яғни гидрообъектілердің, соның ішінде көлдердің көп болуы да өз әсерін тигізбей қойған жоқ. Әдетте өзен атауларының этимологиясы ономастарды көп қызықтырады, ал ағын суы аз, тұйық суы көп территориядағы көл атаулары өзен аттарынан да көне болуы мүмкін, сондықтан тарих құпиясы осылардың бойында жатуы ықтимал.

Солтүстік өңір топонимдеріне көңіл аударуымыз өлкедегі тарихи және этникалық процестердің күрделілігімен, оның жан-жақтылығымен байланысты. Тарихи-этнографиялық жағынан зерттеу регионы қазақ халқының сан ғасырлық тарихи оқиғаларды басынан кешірген ата-баба жері болып саналады. Сонымен бірге солтүстік көрші Ресей елімен, Сібір, Алтай өлкелерімен шекаралас, осы өңір арқылы атақты «Горькая линия» өтеді. Бұл жерде моңғол элементтері де баршылық. Кейбір топонимистердің айтуынша, қазіргі солтүстік өңір территориясында бір кездері угорлар өмір сүрген. Кейін олардан соң түркі тілдес тұрғындар, қазіргі қазақтардың ата-бабалары келген. Географиялық атаулар халықтың көне тарихынан бастап осы күнге дейінгі өмірінен мәлімет бере алады. Сондықтан солтүстік өңір топонимиясын зерттеу үшін түркі және субстратты атауларды ажырату қажет. Бұл мақсатқа географиялық атаулар этимологиясын анықтап, семантикасын талдау арқылы жетуге болады.

Өңірдің физика-географиялық сипаттамасы. Республикамыздың ұлан-байтақ территориясының көлемді де аумақты үлкен бөлігін солтүстік өңір алып жатыр. Ол әлемдік

теңіз, мұхиттан алшақ, солтүстік бөлігі орманды дала зонасына еніп, Қарталы-Қостанай – Урицкое – Шортанды станциясынан солтүстік шығыстағы Теке көліне дейін, әрі қарай шығысқа, Ертіске дейін созылып жатыр. Осы деңгейдің оңтүстігіне қарай жазық далалы зонаға айналып, оңтүстік шекара Сарықопа, Теңіз көлдерінің солтүстігінен өтеді. Өңір территориясының оңтүстік бөлігі жартылай шөл даласына ұласады. Сонымен қатар аталған өлкенің батысы, шығысы және солтүстігі ойпат жазықты, ал орта бөлігі – қырлы, төбелі болып келеді, Қазақтың ұсақ шоқылары орналасқан.

Қазақстанның солтүстік өлкесінің екі табиғи зоналы географиялық жағдайы көл-су объектілерінің шоғырлануына көп әсер етеді. Орманды дала зонасында тұщы көлдер жиі кездеседі. Олар көне су айналым ойпаттарында, жазықтарда орналасқан. Жазық дала зонасында ірі көлдер қыр-төбе арасындағы ойпаттарда (Имантау көлі, Көксеңір көлі), өзен салаларында (Сілеті теңіз, Жалаулы көлі) кездеседі. Жартылай шөлді зонада көлдер негізінен кең котловиналарда орналасқан (Теңіз-Қорғалжын көлдер тобы). Географ-зерттеушілер бұл өлкені бірнеше ірі көлді регионға бөліп қарайды [1, 18].

Торғай жазығындағы көлдер тобына ең ірі көлдер – Теңіз, Алакөл, Құсмұрын, Сарымойыл. Ақсауыт, Сарықопа, Тобыл өзенінің жоғарғы ағысындағы көлдер (Сұлукөл, Қайыңдыкөл, Қопа, Қарақамыс көлі), Аят, Тоғызақ өзендер аралығындағы Тобыл өзені, Құсмұрын көлі және Ащыбұй өзені аралығында ұсақ тұзды көлдер, Құндызды және Есіл өзендерінің арасындағы Қойбағар көлдер тобы жатады.

Әдістеме және зерттеу әдістері. Солтүстік өңір деген аймаққа қазіргі Қостанай, Солтүстік Қазақстан, Павлодар және Ақмола облыстары кіретінін жоғарыда айтқанбыз. Сол облыстар топонимдерінің тілдік тұрғыдан жинастырылып, зерттелу деңгейі әрқилы. Павлодар облысының гидронимдерін В. Попова 1966 жылы лингвистикалық тұрғыдан толық талдаған. 1838 гидронимдің құрылымдық семантикалық жағынан зерттеп, Қ. Өміралиев, Ә. Нұрмағамбетов, С. Нұқановтар да өз зерттеулерін топонимдер этимологиясына арнағандығын айта кету керек.

Қазақстан Республикасы Ғылым Академиясының Ахмет Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институтының ономастика бөлімі әр өңір, әр облыс бойынша он томдық топонимикалық сөздік жасау жоспарланған. 1990 жылы осы сөздіктің алғашқы томы «Қазақстан географиялық атауларының сөздігі. Жезқазған облысы» деген атпен шықты. Сөздіктің бұл томына Жезқазған облысының атаулары енгенімен, бізге жұмыс барысында көп көмек болды. Қазақстанның солтүстік өңір топонимдеріне арналған құнды еңбектердің қатарына В. Попованың 2 томдық Павлодар облысының географиялық атаулар сөздігін жатқызуға болады. Онымен қатар В. Попова топонимдердің ішінде гидронимдерді тіл тұрғысынан зерттеудің алғы шарттарын орыс топонимистерін санамағанда бірінші болып қалыптастырды. Одан кейін Шығыс Қазақстан облыс гидронимдерін Г. Мадиева зерттеп талдады.

Сонымен бірге соңғы 5-10 көлемінде ономастикада пайда болған жаңа ағымдағы іргелі, ауқымды еңбектер ретінде Э. Мурзаевтың «Топонимика и география» [2] атты монографияларын атаймыз. Этнографиялық ғылымдағы ақтаңдақтарды жоюға көп әсерін тигізетін И. Лезина, А. Суперанскаяның «Словарь-справочник тюркских родоплеменных названий» [3] атты сөздігін, А. Әбдірахмановтың «Историко-этимологическое исследование топонимов Казахстана» [4] атты ғылыми мақаласын осы қатарға жатқызуға болады.

Бүгінгі күні атаудың шығу тегін анықтау, олардың семантикасын ажырату – топономастиканың алдында тұрған қиын да күрделі мақсаттардың бірі. Ерте дәуір, кешегі күн өміріне көз салғысы келген ғалымдар, өлкетанушылар, тіпті әуесқойлар топонимикалық фактілерге үніледі, олардың этимологиясын талдап, жергілікті атаудың мағынасын ашуға тырысады. Топонимияның әр саласы әртүрлі деңгейде зерттелгенін ескерсек, ғылыми жұмыстың өзектілігіне күмәндану болмас.

Талқылау мен бақылау. Алдымен жалқы есім және оның ұғымы арасындағы қатынас жайлы пікірлерде бірізділік жоқ. Зерттеушілердің біразы жалқы есімді ұғымнан тыс жатқан категория деп санайды, ал семантика, мағына құрамында ұғым міндетті түрде болады. Біразы

семантиканы жалқы есімнің ерекше аспектісі ретінде бөліп қарастыру дұрыс емес деп санайды.

Мәселеге қатысты ғылыми тұжырым-пікірлер екі бағытта қалыптасып дамыған. Біріншісі жалқы есім мен ұғым арасындағы тікелей байланыста жоққа шығарып, атау мен ұғым арасындағы дәнекер болады дей отырып, дәнекер ретінде объектіні белгілейді.

Жалқы есімде объектіні даралап жекелесе, жалпы есімдер оларды жалпылама түрде ғана бере алады. Нақты затпен арақатынас жалқы есім үшін негізгі тірек болып саналады. Сондықтан жалқы есім мен ұғым арасында байланыс мүлде жоқ деу дұрыс емес. Тек атау номинация кезінде жалқы есім ұғымдарынан арылатыны белгілі. «Тілдегі әр атау өзінің бойындағы ұғымды мағынаны тек индикатор сөзбен (өзен, қала) байланысты болғанда ғана өмір сүре алады. Жалқы есімде бұл байланыс зат арқылы, ал жалпы есімде тікелей жүзеге асады» [5, 266].

А. Суперанскаяның пікірінше, кең мағынадағы мағына мен жалқы есімдер мағынасындағы мүлде басқа әртүрлі ұғымдар белгіленеді. Жалқы есім ешқандай ұғымды білдірмейді деп айтуға болады десек те, әр жалқы есімнің белгілі өзіндік мағынасы болады. Жалқы есім семантикасынан гөрі, оның бойындағы ақпарат (информация) жайлы сөз қозғаған дұрыс. Ол ақпараттың үш түрін ажыратады: сөйлеу (речевая), тілдік және энциклопедиялық. Сөйлеу ақпараты – объектінің атаумен байланысы, сөйлеушінің объектіге деген қатысын білдіретін ақпарат. Тілдік ақпарат құрамына атаудың мағыналық компоненттерінің сипаты мен құрылысы және номинативті сөз, атау екендігін көрсететін грамматикалық формаларының болуы енеді. Энциклопедиялық ақпарат – атауды қолданатын тілдік ұғым мүшелеріне түсінікті, объект жөніндегі білімдер жиынтығы.

Жалқы есім мағынасына түсінікті немесе мүлде түсініксіз, мазмұн-мағынасы өшірілген апеллятив те енуі мүмкін. Атаудағы апеллятив мағынасы қаншалықты көмескі болса, соншалықты атау жалқы есім ретінде қабылданады, ал атаудың өз құрамындағы апеллятив мағынасымен байланысы көбірек сезілсе, ол жалпы есімдер қатарына жақынырақ тұрады» [6, 256].

Егер жалқы есім тек атап, ал жалпы есім тек мағынаны ғана білдіретін болса, Н.Толстой жалқы есім семантикасы жайлы былай тұжырымдайды: «Имя собственное – семантически, т.е. лишено значения, в том смысле, в каком этот термин применяется к имени нарицательному. Имя собственное несет некую не для всех одинаковую информацию («содержание»), которую не следует смешивать со значением («семантикой»)» [7, 200].

Жалқы есімдегі ақпарат ұғымына Н. Подольская, осы тілде сөйлейтін кез келген адамның немесе талдау барысында зерттеушінің топонимнен алатын жеке мағлұматы не олардың жиынтығы деп анықтама береді» [8, 87]. Бұл анықтамаға жүгінсек, топоним семантикасы мен оның бойындағы ақпарат арасындағы айырмашылықты байқау қиын емес. Топонимдегі ақпарат оның семантикасынан кеңірек және сапасы жағынан алуан түрлі, әрі бұл ақпарат әдетте субъективті сипатта және бір объектіге ғана қатысты болады.

Таулы Алтай өңіріндегі түрік топонимдеріне арналған еңбегінде О. Молчанова: «Основной и принципиальный вопрос ономастики – понятийны ли имена – может быть интерпретирован следующим образом: если принять постулат формальности понятия, то, безусловно, да, хотя понятийность имени собственного предельна и варьирует в зависимости от разряда имени, сохранения или утраты семантической структуры, наличия географической номенклатуры (ГН) и т.д.» [9, 41]. Сонымен қатар, ғалымның пікірінше, жалқы есім ол ұғымнан семантикалық құрылысының көмескіленуі арқылы айырылуға тырысады. Жалпы алғанда, жалқы есім семантикасының құрамына оның әртүрлі функциялары: тілдік, сөйлеу, арнайы ономастикалық және эстетикалық реңктері де апеллятив негіздің мағынасы да кіреді.

О. Молчанованың ойынша, атау жиі коннотацияланады да, коннотация екі түрлі беріледі: атау құрамындағы компонент – апеллятив семантикасы арқылы атаудың семантикасына кіретін коннотация; апеллятив – негіз құрамында жоқ, екінші реттегі жанама коннотация» [9, 44].

В. Никонов «Введение в топонимику» атты еңбегінде географиялық атаулар мағынасына жеке тарау арнап, атау семантикасын үшке бөліп қарайды: 1) тура топонимикалық мағына. Бұл мағына барлық топонимдер бойында міндетті түрде болады, біздің санамызда белгіленетін объект бейнесі мен топоним қатысын білдіреді (яғни санаулы ұғымды білдіреді); 2) топонимге дейінгі мағына («до-топонимическое») немесе этимологиялық мағына, яғни апелляция семантикасы. Бұл мағынаның барлық атауда болуы міндетті емес, егер топонимнің ішкі формасы анық болмаса, мүлде болмауы да мүмкін. 3) топонимнен шыққан мағына («оттопонимическое»), яғни топоним негізінде пайда болған жаңа мағына, екіншілік ретте туған мағына. Топоним семантикасын зерттеу барысында мағынаның үш аспектісін бөліп, ажырата қарастырған дұрыс» [10, 26].

Осы мәселеге тоқтала келіп, Н.Голев жалқы атаулар санаулы ұғымдар қатарына жатады және жалпы және жалқы есімдердің ұғымдық мазмұнын компоненттік анализ ашады, деп ойын Байкал атауының мағынасын жан-жақты талдап, саралайды. Байкал сөзінің мағынасында төмендегідей компоненттер бар: а) көл; ә) белгілі бір географиялық орын; б) көлем; в) форма; г) мөлдір су және т.б. Сонымен бірге ол жалпы және санаулы ұғымдар арасындағы елеулі ерекшеліктер көзге түседі. Себебі, кейбір ұғымдар біртиптес заттар жайлы, ал енді біреулері нақты бір зат жайлы адам ойындағы бейнелер мен ассоциацияларды белгілейді. Себебі, кейбір ұғымдар біртиптес заттар жайлы, ал енді біреулері нақты бір зат жайлы адам ойындағы елестерді қорытудан қалыптасады» [11, 97].

Жалқы есімнің, соның ішінде топонимнің де семантикасы жайлы екі пікірді салыстырсақ, бізге екінші ой жүйелі көрінеді. Біріншіден, тұжырым жалқы есім спецификасын елей отырып, табиғаттағы жалқы, жалпы есімдер арасындағы ортақ момент – ұғыммен байланыстырады. Екіншіден, жалқы есіммен, ұғым арасындағы байланысты жоққа шығару ұғымының семантикасы, мазмұны жоқ деп айтуға әкеледі. Ал атау бойында семантикалығын көптеген зерттеушілер, тіпті атау мен ұғым арасында тікелей байланыс жоқ деп тұжырымдайтын ғалымдар да мойындайды.

Жалқы есім белгілі бір ұжымда өмір сүреді, ал сол ұжым шекарасынан тыс оның мағынасы көмескіленеді немесе мүлде түсініксіз болады.

Алайда атау бөгде адамға түсініксіз болса, оның семантикасы жоқ деу дұрыс емес. Басқа тілдік ұжымда кез келген бейтанныс немесе түсініксіз жалпы есім жайлы дәл осылай айтуға болады. Жалқы есім өзіне дейін жалпы есімдер (сөздері) бар тілдік ұжымда қолданылады, яғни тіл аясында алдымен жалпы есімдер, содан кейін ғана жалқы есімдер пайда болады. Мәселен, кез келген қазақ тілінде сөйлеушіге «қамыс» сөзі түсінікті және белгілі бір ұғым екендігі айқын. Бірақ шектеулі нақты территория аумағында ғана Қамыстыкөл атауы қолданылып, тек соның аясында объектінің ерекше сипатын беретін санаулы ұғымды білдіреді. Бұл территориядан, тілдік ұжымнан тыс бұл атау өз семантикасынан айырылатын сияқты.

Санаулы ұғым мазмұны жалқы есім түріне байланысты алуан түрлі болуы мүмкін (топоним, антропоним және т.б.). Сонымен топоним семантикасы географиялық объектінің түрін, объектінің орны мен басқа объектілерге метонимия арқылы жасалған бірде атау берілсе (Саумалкөл көлі және Саумалкөл ауылы), оларды әртүрлі ұғымды білдіретін омонимдік атаулар деп қарастыруға болады. Бұл компонент жалқы есімдерге универсалды болып келеді, себебі кез келген топоним семантикасында объект түріне сілтеме бар. Объект орнын көрсету жалқы есімдердің кейбіреуінде болмағанымен, топоним семантикасының басты компоненттері болып саналады.

Жалқы есім (топоним) семантикасының құрамына коннотативті моменттер де кіруі мүмкін. Бірақ мағыналық жағынан олар факультативті болып келеді. Атау бойында бекіген уәжділік белгі (мотивировочный признак) аталған компоненттердің кез келгенінде болуы мүмкін.

Географиялық атау мағынасы жөнінде В.А Никоновтың жоғарыда келтірілген пікірі, біздің ойымызша, қызғылықты. Мағына (значение) терминінің толық ашылмағаны жайлы

А. Суперанскаяның ескертпесін дұрыс деп ойлаймыз. Өйткені кез келген атауда топонимге дейінгі (дотопонимическое) және топонимнен жасалған (оттопонимическое) мағына бола бермейді, сондықтан олар топоним семантикасының міндетті компоненттерін құрай алмайды» [6, 264]. Ескертетін бір жай, В.А. Никоновтың схемасы классификация емес, бұл бірі екіншісін жоққа шығаратын топоним мағынсының үш аспектісі болып саналады. Шынында да кейбір топонимдерде шығыс (исходны) апеллятив мағынасын ажыратуға болады, ал біразында бұл мағына жасырын түрде келеді. Алайда, бұл топонимдердің бәрі өз мағынасының негізін құрайтын белгілі бір санаулы ұғымға қатысты. Топоним семантикасы мен шығыс апеллятив семантикасы деген қолданыстағы семантика термині зерттеушіні шатастыруы мүмкін. Олар әр түрлі мағына беріп, өзара жанасып та, жанаспай да өмір сүреді.

Топоним семантикасының құрамына топонимге дейінгі шығыс апеллятив семантикасы кіре ме?

Апеллятив мағанасы топонимнің пайда болу кезеңінде оның құрамына толық кіреді, уақыт өтуімен өшіріліп, сөздің толығымен жалқы есім болғанынша сезіліп тұрады. Бұл жөнінде О. Молчанова: «нам кажется, что значение онима, полученное в момент его жизни (в случаях, когда оно совпадает со значением апеллятива, легшего в его основу), сохраняется и удерживается в нем не только на довольно долго и прочно, пока не начнется в силу лингвистических и других причин перестройка имени» [9, 7].

Атау қалыптасу барысында бірнеше кезеңнен өтеді, әр кезеңнің өзіне тән семантикасы болады. Алғашқы кезеңді пайда болудан ең бірінші фонетикалық өзгеріске дейін деп бөліп, мұнда топоним жасаған апеллятив мағынасы толық түрде жалқы есім құрамына оның басты компоненті ретінде кіретінін атап көрсетеді.

Ескеретін бір жай, апеллятив топоним болғанда белгілі өзгерістерге, трансформацияға ұшырайды. Біріншіден, ол топонимдік аффикстердің тіркелуі арқылы өзгеруі де мүмкін. Екіншіден, шығыс апеллятив семантикасы мен топонимге дейінгі (этимологиялық) мағына бір емес болуы да мүмкін. Шығыс апеллятивінің лексикалық мағынасы редукцияға ұшырайды: коннотация реңктерінен, көп мағыналықтан ажырайды. Топоним семантикасына енген топонимге дейінгі мағына оның коннотациялық реңктерінің бірі болып саналады.

Зерттеуші-тілшіге топоним семантикасының басқа моменттерінен гөрі семантика құрамындағы топонимге дейінгі мағына ғылыми тұрғыдан қызғылықты. Шынында да топонимге дейінгі мағына жалқы есімнің қалыптасуына, олардың этимологиясына жол ашады.

Осы жұмыста топоним семантикасының бір аспектісі – топонимге дейінгі мағына қарастырылады, сөз жоғарыда айтылған жағдайларды ескер отырып, шығыс апеллятивінің семантикасы жайлы болмақ. Осы аспекте «топоним семантикасы», «семантикалық классификация», «семантикалық типология», «семантикалық модель» терминдері қолданылады.

Топонимикадағы номинация (атаушы) принципі бірнеше номинация сипаты (сыны) арқылы көрсетіледі. Кейде жалпы лексиканы зерттеуде жиі қолданғанмен, «уәжділік сын» (мотивировочный признак) термині осы мағынада жұмсалады. Бұл ұғым мазмұнын В.А. Губанова былай анықтайды: «та часть объективируемого идеального содержания, на основе которой устанавливается его отношение к другому понятию, называется мотивировочным признаком. Благодаря найденной связи объективируемого понятия с объективированным, появляется возможность материального выражения первого через второе» [12, 13], соның салдарынан объект пен ұғым арасындағы байланысты уәжділік сын деп атауға болады.

Номинация принципі, өз тұрғысынан, тура немесе жанама (метафора) тәсілдер арқылы іске асуы мүмкін.

Көзбен көруге болатын географиялық объектілерді саралағанда метафора арқылы жасалған атаулар саны көбейетіні белгілі. Бұл процесс халықтың бейнелі ойлау қабілетімен байланысты. Мысалы: Дөңгелек көлі (Қостанай обл.) – тура номинация, Аяқ көлі (Солт.Қаз.обл.) – метафорлық номинация. Бұл жерде метафоралық және метафоралық емес атауларды номинация сыны бір (-дөңгелек формасы), ал номинация тәсілі әр түрлі.

А.Матвеев бұл жөнінде топонимияда әр семантикалық өріс екі түрлі қолданылады – «тура» мағынада (скала Острая) және метафоралық мағынада дейді. Соңғысының іске асу варианттары өте көп (скала Палец, скала Шила). Метафоралық және метафоралық емес топонимдер арасындағы бір тіл аясындағы өзара қатынастарды екі параллельді жүйе ретінде түсінген жөн деп көрсетеді [13, 203].

Әртүрлі номинация тәсілдерін қолдану жағдайынан бір тәсіл шегіндегі номинация құралдарын ауыстыруды (варьирование) ажырата білу керек. Мұндай ауыстыру морфологиялық және лексикалық кезеңдерде болуы мүмкін. Мәселен, қазақ тілінде «құм» номинациялық сынын, бір номинациялық тәсіл негізінде іске асырудың бірнеше формасын көруге болады: Құмдыкөл, Құмдақтыкөл т.б. Бұл қосымшалардың қолдану вариациясымен түсіндіріліп, топонимикадағы варианттық қатынасқа әкеліп соғады.

Екінші жағынан бір номинациялық сын, бұл жерде «саз», бір номинациялық тәсіл шегінде әртүрлі атау ретінде өмір сүруі мүмкін – Балшықтыкөл, Саздыкөл және Батпақтыкөл. Кейбір аймақта бұл атаулар синонимдік қатар құрады, сондықтан оларды номинация тәсілінің варианты деп айтуға болады. Ескеретін бір жай, сөз бір объектінің бірнеше атауы жайлы емес, аталу тәсілінің варианттары жайлы болып отыр.

Нәтижелер. Номинация сипаты (сыны) топонимнің семантикасын құрып, пайда болуына әсер етсе, оны топонимнің семантикалық моделі ретінде қарастыруға әбден болады. И. Воробьева топонимиядағы сөзжасам аспектісін талдау үшін «модель» терминін енгізіп, оны біртепте атауларды жасау формуласы деп атайды [14, 21]. Семантика тұрғысынан мұндай формула қызметін номинация сипаты (сыны) атқара алады. А. Рудных семантикалық модельге осы үндес анықтама береді. Оның ойынша, семантикалық модель-географиялық объектіні атаудағы негізге алынған мағына, атаудың ішкі формасы [15, 44]. Бұл анықтама, біздің ойымызша, сәтті және қолдануға қолайлы көрінеді. Сонымен бірге біз семантикалық тип терминінің қажеттілігі туады. Номинация принциптері ішінде семантикалық модельдердің белгілі топтары бар. Мысалы, «шортан, алабұға, шабақ» (шука, окунь, чебак) семантикалық модельдерінде барлығына ортақ белгі бар екендігі айқын және оларды белгілі семантикалық типке «балық» деп бөлуге болады. Семантикалық модельдерге қарағанда семантикалық тип өзгермейді де, осы модельдер қатарында іске асады. Демек, семантикалық типті нақты номинативтік сындар арасында жұмсалатын жалпы ортақ сын деп түсінуге болады.

Қорытынды. Егер семантикалық модель бір қарағаннан түсінікті топонимге тән негізгі ұғым болса, семантикалық тип факультативті, ол классификациялық ұғым, ол жұмыста қолайлылық үшін енгізіледі. Сонымен семантикалық анализ бірліктері иерархиялық, белгілі тәртіппен орналасқан жүйені құрайды деп айтуға болады.

Бүгінгі күні атаудың шығу тегін анықтау, олардың семантикасын ажырату – топономастиканың алдында тұрған қиын да күрделі мақсаттардың бірі. Ерте дәуір, кешегі күн өміріне көз салғысы келген ғалымдар, өлкетанушылар, тіпті әуесқойлар топонимикалық фактілерге үніледі, олардың этимологиясын талдап, жергілікті атаудың мағынасын ашуға тырысады. Топонимияның әр салсы әртүрлі деңгейде зерттелгенін ескерсек, ғылыми жұмыстың өзектілігіне күмәндану болмас.

Топонимиядағы этимологиялық талдау атаудың семантикасын ашуды көздейді, зерттеудің семантикалық аспектісі үлкен мағынаға ие болады. Зерттеуші-ғалымдардың барлығы дерлік атау семантикасына көңіл бөлсе де. Бұл аспект әлі толық талданған жоқ. Қазіргі таңда топонимнің, соның ішінде субстратты топонимнің семантикасын зерттеуде сенімді, ғылым тұрғысынан негізделген дәлелді әдістемені әзірлеу қажеттігі зор. Мұндай әдістеме топонимдердің жалпы, жалқы ерекшеліктерімен қатар әр территориядағы, әр тілдік топонимдер семантикасын жан-жақты зерттегенде ғана жасалуы мүмкін. Семантиканың бұл ерекшеліктерін анықтау әдістемесі топономастикада әлі қолданылмаған лингвистикалық типология арқылы жүзеге асуы мүмкін. Топонимикалық жүйе семантикасындағы типологиялық ортақтастық пен айырмашылықтарды анықтау жұмысы өте көп материал

негізінде жүргізу керектігі түсінікті.

Әдебиеттер

1. Абаев В.И. Историко-этимологический словарь осетинского языка. – М: Наука, 1958. – 350 с.
2. Мурзаев Э.М. Мурзаева В.Г. Словарь местных географических терминов. – М.: Наука, 1959. – 291с.
3. Лезина И.Н., Муперанская А.В. Словарь-справочник тюркских родоплеменных названий. – М.: Литер, 1994. – 254 с.
4. Абдрахманов А.А. Историко-этимологические исследования топонимов Казахстана. – Алматы: Ғылым, 1991. – 125 с.
5. Агеева Р.А. Происхождение имен рек и озер. – М.: Наука, 1985. – 80 с.
6. Агеева Р.А. Цветовые обозначения в онимах разных классов. – М.:Литер, 1993. – 125 с.
7. Агеева Р.А. Гидрономия русского Северо-запада как источник культурно-исторической информации. – М.: Наука, 1989. – 148 с.
8. Аскеров Н.А. Гидронимы в азербайджанском языке. Диссерт канд.наук. – Баку: 1986. – 151с.
9. Атаниязов С. Толковый словарь географических названий Туркменстана. – Ашхабад: Ылым, 1980. – 267 с.
10. Атаниязов С. Топонимия юго-восточного Туркменстана: Автореферат канд.фил.наук. – Уфа: 1969. – 22 с.
11. Ахмедов Т. Система азербайджанских топонимов: Автореферат диссер.кан.фил.наук. – Баку: 1987. – 22 с.
12. Әбдірахманов А. Қазақстан этнотопонимикасы. – Алматы: Ғылым, 1979. – 125 б.
13. Баскаков Н.А. Географическая номенклатура в топонимии Горного Алтая. –М: Системс, 1969. – 71 с.
14. Воробьева И.А. Варианты в топонимии. // Сб.: Языки и топонимия Сибири. Вып. 2. – Томск: Культура, 1970. – 142 с.
15. Рудных А. Словарь географических терминов и других слов в топонимии Горно-Алтайской автономной области. – М.: Перина, 1969. – 225с.

Бекенова Г. Ш.

Евразийский гуманитарный институт, Нур-Султан, Казахстан

ТИПОЛОГИИ ГИДРОНИМОВ СЕВЕРНОГО РЕГИОНА

Аннотация. Этимологический анализ в топонимии предполагает раскрытие семантики имени, смысловой аспект исследования имеет большое значение. Множество исследований сосредоточено на семантике имени, но этот аспект еще не был полностью проанализирован. В настоящее время существует необходимость разработки надежной, научно обоснованной аргументированной методики в изучении семантики топонима (в том числе и субстратного топонима). Такая методика может быть разработана только при комплексном изучении семантики топонимов на каждой территории, на каждом языке, наряду с общими, специфическими особенностями топонимов. Методология определения этих особенностей семантики может быть реализована через лингвистическую типологию, которая еще не использовалась в топонимике. Работа по выявлению типологической общности и различий в семантике топонимической системы должна проводиться на основе большого количества материала. Попытка сопоставить в этом аспекте тюркские (казахские) и русские гидронимы северного региона Казахстана и создать их семантическую типологию является закономерным явлением. В данной статье проведен анализ гидронимов северного региона Казахстана с точки зрения семантической типологии и рассмотрена этимология

субстаратных гидронимов.

Ключевые слова: топонимия, этимология, северный регион Казахстана, этнография, озеро, море.

BEKENOVA G. SH.

Eurasian Humanities Institute, Nur-Sultan, Kazakhstan

HYDRONYMS OF THE NORTHERN REGION TYPOLOGY

Annotation. Etymological analysis in toponymy involves the disclosure of the semantics of the name. The semantic aspect of the study is of great importance. Although almost all research scientists are focused on the semantics of the name, this aspect has not yet been fully analyzed. Currently, there is a need to develop a reliable, scientifically based reasoned methodology in the study of the semantics of a toponym, including a substratum toponym. Such technique can be developed only with a comprehensive study of the semantics of toponyms in each territory, in each language, along with the general, specific features of toponyms. The methodology for determining these features of semantics can be implemented through a linguistic typology that has not yet been used in toponomastics. It is clear that the work on identifying typological similarities and differences in the semantics of the toponymic system should be carried out on the basis of a large amount of material. An attempt to compare the Turkic (Kazakh) and Russian hydronyms of the northern region of Kazakhstan in this aspect and create their semantic typology is a natural phenomenon. This article will concern the hydronyms of the northern region of Kazakhstan from the point of view of semantic typology and consider the etymology of substrate hydronyms.

Keywords: toponymy, etymology, northern region of Kazakhstan, ethnography, lake, sea.

References

1. Abaev V.Ī. Īstoriko-etimologicheskii slovar' osetinskogo iazyka. –M: Nauka, 1958. – 350 s.
2. Murzaev E.M. Murzaeva V.G. Slovar' mestnykh geograficheskikh terminov. –M:Nauka, 1959. – 291s.
3. Lezina Ī.N., Muperanskaia A.V. Slovar'-spravochnik türkskikh rodoplemennyykh nazvani. – M:Liter,1994. – 254 s.
4. Abdrahmanov A.A. Īstoriko-etimologicheskie issledovania toponimov Kazahstana. – Almaty: Ğylym, 1991. – 125 s.
5. Ageeva R.A. Proishojdenie imen rek i ozer.–M: Nauka, 1985. – 80 s.
6. Ageeva R.A. Svetovye oboznachenia v onimah raznykh klasov. – M:Liter, 1993. – 125 s.
7. Ageeva R.A. Gidronomia ruskogo Severo-zapada kak istochnik külturno-istoricheskoi informasii. – M: Nauka, 1989. – 148 s.
8. Askerov N.A. Gidronimy v azerbajjanskom iazyke. Disert kand.nauk. – Baku:1986. – 151 s.
9. Ataniazov S. Tolkovyi slovar' geograficheskikh nazvanii Tursmenstana. – Aşhabad: Ylym, 1980. – 267 s.
10. Ataniazov S. Toponimia iugo-vostochnogo Turkmenstana: Avtoreferat kand.fil.nauk. – Ufa: 1969. – 22 s.
11. Ahmedov T. Sistema azerbajjanskikh toponimov: Avtoreferat diser.kan.fil.nauk. – Baku: 1987. – 22 s.
12. Äbdırahmanov A. Qazaqstan etnotoponimikasy. – Almaty: Ğylym, 1979. – 125 b.
13. Baskakov N.A. Geograficheskaiia nomenklatura v toponomii Gornogo Altaia. – M: Sıstems,1969. – 71 s.
14. Vorobeva Ī.A. Varianty v toponimii. // Sb.: Īazyki i toponimia Sibiri. Vyp. 2. – Tomsk: kültura, 1970. – 142 s.
15. Rudnyh A. Slovar' geograficheskikh terminov i drugih slov v toponomii Gorno-Altayskoi

avtonomnoi oblasti. – M: Perina, 1969. – 225s.

Автор жайлы мәлімет:

Бекенова Гүлнар Шияпқызы – филология ғылымдарының кандидаты, Еуразия гуманитарлық институтының профессоры, Нұр-Сұлтан, Қазақстан.

Бекенова Гүлнар Шияповна – кандидат филологических наук, профессор Евразийского гуманитарного института, Нур-Султан, Казахстан.

Bekenova Gulnar Shiyapovna – candidate of Philological Sciences, Professor of the Eurasian Humanities Institute, Nur-Sultan, Kazakhstan.

Техникалық редакторлар: **М. Аманғазықызы, А.Т. Жұмсақбаев**
Компьютерде беттеген: **А.С. Сыздыкова**

Еуразия гуманитарлық институтының ХАБАРШЫСЫ.
2022. – 2. – Нұр-Сұлтан: ЕАГИ. 109 б.

Жарияланған материалдар автордың көзқарасын білдіреді, олар журналдың редакциялық алқасының пікірімен сәйкес келмеуі мүмкін. Жарияланымдардағы деректер мен мәліметтердің дұрыстығына автор жауап береді.